

прокурора. Этот вопрос сопряжен с проблемой соотношения юридической силы постановлений, принятых по результатам рассмотрения жалоб на незаконные следственные действия, заявляемые в порядке ст. 125 УПК РФ (ст. 110, 234, 236 УПК Украины) и постановлений (определений), разрешающих ходатайства о признании доказательств недопустимыми. Необходимо говорить о единой правовой природе процессуальных решений, принимаемых по результатам рассмотрения таких жалоб и ходатайств.

Отдельного внимания заслуживает вопрос о правовых последствиях признания сведений об обстоятельствах общественно опасного деяния недопустимыми. Основным содержанием правовых последствий признания недопустимыми сведений о преступном посягательстве является то, что они не могут быть положены в основу процессуальных решений, а также использоваться для доказывания любого из обстоятельств, входящих в предмет доказывания по уголовному делу. Отметим, что вынесению соответствующего решения о признании фактических данных недопустимыми и их исключении из разбирательства не может сопутствовать фактическое изъятие их носителей из материалов дела, как на том настаивают некоторые авторы¹, и тем более физическое их уничтожение. Такое изъятие из материалов уголовного дела предметов и документов (их уничтожение) как источников процессуальных доказательств лишает правоприменителя возможности в будущем при наличии определенных оснований признать такое доказательство допустимым, выступает фактором ограничения прав лиц, участвующих в деле.

Таким образом, порядок признания доказательств недопустимыми и последствий принятия такого решения в законодательстве Украины, РБ и РФ требует дальнейшего совершенствования, с учетом того факта, что институт допустимости доказательств выступает одной из важнейших гарантий законности.

А. Л. Дудніков, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

ПРАВОВЕ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ СПОСОБУ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Розглянуто зміст і структуру правового та криміналістичного поняття способу вчинення злочину. Проведено їх порівняльний аналіз. Запропоновано розв'язання проблеми співвідношення цих понять.

¹ См.: Зейкан Я. П. Щодо проблеми вилучення матеріалів із кримінального процесу / Я. П. Зейкан // Адвокат. — 2004. — № 11. — С. 9.; Фріс П. Л. До питання про зміст стадії попереднього розгляду кримінальних справ / П. Л. Фріс, А. Ю. Малеев // Адвокат. — 2006. — № 10. — С. 6.

Рассмотрены содержание и структура правового и криминалистического понятия способа совершения преступления. Проведен их сравнительный анализ. Предложено решение проблемы соотношения этих понятий.

Злочин є об'єктом пізнання різних наук, перш за все кримінального права та криміналістики, через складність і необхідність його всебічного вивчення. Але вони вивчають це явище на різних ступенях узагальнення, що співвідносяться як категорії загального й особливого. Унаслідок цього кримінальне право та криміналістика перебувають у безпосередньому зв'язку, причому цей зв'язок є не формальним, а змістовним, оскільки вони аналізують один і той самий об'єкт, проте на різних рівнях абстрагування й конкретизації.

Кримінальну діяльність можна характеризувати з різних сторін: кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінологічної та криміналістичної. Тому злочин і багато його компонентів є міжгалузевими об'єктами дослідження. До міжнаукових об'єктів належить і такий важливий елемент злочину, як спосіб його вчинення. Причому кожна юридична наука вивчає його під власним кутом зору, з позицій своїх «службових» функцій.

У кримінальному праві склалось уявлення про спосіб учинення злочину як про невід'ємну частину кожного злочину. Спосіб належить до факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину поряд із суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою та засобами вчинення злочину¹.

На початку розслідування будь-якого злочину правоохоронні органи в першу чергу стикаються з його наслідками або з самою об'єктивною стороною, яка характеризується конкретними ознаками. Причому наслідки також є причинно зумовленими результатами суспільно небезпечної дії (бездіяльності). У цілому об'єктивна сторона злочину – це зовнішня сторона суспільно небезпечного посягання на суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, характеристика зовнішніх ознак злочинного діяння. Здебільшого в ній виявляються особливості конкретного складу, які дозволяють відмежовувати певне злочинне діяння від інших злочинів. Тому в кримінальному праві об'єктивна сторона злочину визначається як зовнішня сторона (зовнішнє вираження) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно-небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину².

Серед чотирьох груп основних ознак будь-якого злочину (до яких належать об'єкт злочину, об'єктивна сторона діяння, суб'єкт і суб'єктивна

¹ Див.: Кримінальне право України : загальна частина / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Київ ; Харків : Юрінком-інтер ; Право, 2001. — С. 103.

² Див.: Там само. — С. 103.

сторона) законодавець особливу увагу приділяє об'єктивній стороні. Її він майже завжди описує детальніше, ніж усі інші ознаки, оскільки саме дія відображує суспільну небезпечність поведінки, спричиняє об'єкту шкоду та порушує правопорядок. Слід також відмітити, що встановлення ознак об'єктивної сторони надає можливість визначити об'єкт злочинного посягання, оскільки посягання на певні суспільні відносини може здійснюватися лише в деякі конкретні способи. У результаті цього, правильно визначивши спосіб дії суб'єкта, у деяких випадках можна зробити обґрунтований висновок про об'єкт або орієнтовне коло об'єктів злочинного посягання.

Для характеристики об'єктивної сторони важливе значення мають спосіб учинення та знаряддя злочину. Деякі вчені (наприклад Г. Г. Зуйков) навіть вважали, що спосіб є обов'язковою ознакою складу (загального поняття складу) злочину¹. Однак фахівці з кримінального права обґрунтовано це заперечують і зазначають, що тільки у випадках, коли спосіб учинення злочину прямо вказаний у нормах Особливої частини КК або однозначно впливає з їх змісту, він набуває значення обов'язкової ознаки об'єктивної сторони конкретного складу злочину, а його встановлення є необхідною умовою для наявності складу злочину як підстави кримінальної відповідальності². Тим не менше у складі злочину спосіб завжди виступає однією з найважливіших ознак суспільно небезпечної дії.

У цілому під способом розуміють певну дію (прийом або систему прийомів), яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось³. Спосіб учинення злочину органічно притаманний суспільно небезпечній дії суб'єкта, відображує послідовність, порядок, спосіб дії (*modus operandi*) злочину. Чинне кримінальне законодавство не містить визначення способу вчинення злочину та й серед правників немає єдності поглядів на цю категорію. Здавна спосіб пов'язували перш за все із засобами вчинення злочинів і тому вважали, що спосіб – це відома комбінація засобів, відомий порядок їх застосування⁴. У подальшому фахівці з кримінального права дійшли до протилежних висновків, згідно з якими спосіб учинення злочину включає не самі знаряддя й засоби, а їх пристосування та використання, як й інших матеріальних сил, за допомогою та завдяки яким настає злочинний результат⁵.

Зараз у кримінальному праві більшість науковців визначають спосіб учинення злочину як комплекс дій, що застосовуються для вчинення

¹ Див.: Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.717 / Г. Г. Зуйков. — М., 1970. — С. 15–16.

² Див.: Панов Н. И. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления / Н. И. Панов. — Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1984. — С. 28–29.

³ Див.: Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. — К. : Аконті, 2000. — Т. 4. — С. 343.

⁴ Див.: Краткий курс русского уголовного права. — К., 1908. — С. 83.

⁵ Див.: Жордания И. Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления / И. Ш. Жордания. — Тбилиси : Сабчота Сакортвелло, 1977. — С. 26.

злочинних діянь. Отже, у кримінально-правовому аспекті на перше місце ставиться кінцевий результат протиправних дій, чим він дещо різниться від криміналістичного підходу до цієї категорії. Найбільш точно, розгорнуто і в той самий час конкретно спосіб учинення злочину визначають як певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, які застосовуються особою при вчиненні умисних і необережних злочинів, поєднаних із вибіркоvim використанням засобів його вчинення, під якими розуміють речі, предмети, документи, механізми, пристосування та інші предмети матеріального світу, застосовуючи які винний вчинює злочин¹.

Злочин, як і будь-який інший вчинок людини, що здійснюється в об'єктивному світі, проходить у процесі його вчинення окремі етапи. У кримінальному праві, як і в криміналістиці, правовою формою цих етапів є стадії вчинення злочину, але вони відрізняються між собою за змістом, цілями використання та значенням для цих наук кримінально-правового циклу.

Термін «стадії вчинення злочину» (стадія – з грецьк. період, ступінь, фаза в розвитку чого-небудь) можна розглядати у двох аспектах: 1) як певні етапи, які проходять закінчені злочини, і 2) як особливості відповідальності за злочинні діяння залежно від етапу, на якому його було припинено. У кримінальному праві важливе значення має саме останній підхід до поняття стадій, який базується на суттєвому значенні дій для відповідальності та кваліфікації злочину.

У зв'язку з цим під стадіями вчинення умисного злочину розуміють певні етапи його вчинення, які суттєво відрізняються між собою ступенем реалізації умислу, тобто характером дій і моментом їх припинення². Тому тільки суспільно небезпечні діяння можуть розглядатися як стадії вчинення злочину і до них КК України відносить три стадії: 1) готування до злочину; 2) замах на злочин і 3) закінчений злочин. На цій підставі фахівці з кримінального права не погоджуються з тим, що до змісту способу включаються інші дії, зокрема, з підготовки або приховування злочину, оскільки вважають, що про спосіб учинення злочину слід говорити тільки стосовно поведінки в стадії виконання злочину. Тим не менше навіть злочинна дія має складний характер, виявляється, як правило, у декількох актах або рухах, якими людина впливає на об'єкт, викликаючи суспільно небезпечні наслідки.

Спосіб учинення злочину перебуває в нерозривному зв'язку та взаємозалежності з об'єктом, об'єктивною стороною, суб'єктом і суб'єктивною стороною як елементами складу злочину. Наприклад, відносно суб'єкта в деяких випадках прийоми та методи підготовки до злочину, способи виконання злочинних намірів свідчать про ретельно продуманий винним план учинення злочину, про навички використовувати для цього різноманітні

¹ Див.: *Панов Н. И.* Уголовно-правовое значение способа совершения преступления. — С. 24.

² Див.: *Тихий В. П.* Стадії вчинення злочину : конспект лекції / В. П. Тихий. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 1996. — С. 3.

технічні засоби тощо. Стосовно суб'єктивної сторони спосіб може свідчити про умисний характер злочину, дає змогу з'ясувати цілі, які ставив перед собою винний. Звідси можна зробити обґрунтований висновок про те, що спосіб має важливе кримінально-правове значення, зокрема при вирішенні питань кваліфікації злочину, для диференціації кримінальної відповідальності. На підставі його аналізу можна встановити інші ознаки та елементи складу злочину.

Останнє положення можливе завдяки тому, що спосіб не тільки пов'язаний з іншими елементами складу злочину, а й багато в чому визначається, детермінується ними. У кримінальному праві до обставин об'єктивного характеру, які детермінують спосіб, відносять об'єкт, предмет злочину, засоби й об'єктивну обстановку вчинення злочину, яка, у свою чергу, включає час і місце злочину. Із обставин суб'єктивного характеру, що розглядаються як детермінанти способу вчинення злочину, зазвичай виділяють мету й мотив злочинної поведінки, потреби та психологічні властивості особи, вміння, навички, звички¹.

Серед способів у кримінальному праві найчастіше вирізняють фізичне насильство, психічне насильство (або погроза ним), обман, зловживання довірою, жорстокий чи особливо жорстокий спосіб, загально небезпечний спосіб та ін. Вони в цілому характеризують форму й зміст злочинної дії, її шкідливість, але мають набагато вищий рівень узагальнення порівняно з тими формулюваннями способів злочинів, які вивчає криміналістика. Тому в кримінальному праві при виділенні деяких видів (груп) злочинів в основу покладається по суті спосіб їх вчинення (наприклад, серед злочинів проти власності – привласнення, розтрата майна, крадіжка, грабіж, розбій та ін.).

Кримінально-правове поняття способу вчинення злочину, яке розробляється на основі кримінального законодавства, є базовим відносно поняття способу, що формується в інших науках кримінально-правового циклу, у тому числі в криміналістиці. Особливості їх полягають у тому, що спосіб злочину вони характеризують з урахуванням власних завдань, котрі впливають з їх предмета дослідження. Для кримінального права та криміналістики він спільний – це подія злочину та його елементи, але головні цілі цих досліджень різні. Стосовно кримінального права – це розроблення теорії злочину, а для криміналістики – розроблення теорії розслідування. Розрізняють також і методологічні засади, оскільки кримінально-правова наука вивчає загальне на підставі окремого, а криміналістика пізнає більш конкретне, виходячи із загального.

Криміналістичне дослідження способу злочину передбачає з'ясування закономірностей (кореляційних залежностей) його формування, встановлення особливостей злочинних дій, відображення їх у зовнішньому середовищі й те, яким чином ці знання можуть бути використані для виявлення та

¹ Див.: *Панов Н. И.* Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. — Х. : Вища шк., 1982. — С. 38; *Жордания И. Ш.* Вказ. праця. — С. 43–76.

розслідування конкретних видів злочинів. Отже, для криміналістики першочерговий пріоритет становлять не результат (як у кримінальному праві), а сам механізм злочинної дії, певна послідовність його етапів і процесів, зокрема підготування та приховування злочину.

У кримінальному праві здійснювалися спроби, як уже зазначалося, розробити поняття, які б містили родові ознаки, характерні для відповідних конкретних способів учинення злочинів, і мали важливе значення для суміжних галузей знань, зокрема для криміналістики. Але відмінність у підходах фахівців у галузі кримінального права та криміналістики виявилася не стільки стосовно самого поняття способу вчинення злочину, скільки зв'язку з ним таких суміжних понять, як спосіб підготування до злочину та спосіб його приховування. З цього приводу М. І. Панов зазначає, що «про спосіб учинення злочинів можна говорити тільки стосовно стадії виконання дій, тобто виконавчої діяльності, коли особа виконує відповідні дії, передбачені кримінальним законом як злочин»¹. Саме на цій підставі фахівці з кримінального права заперечують включення дій з підготування та приховування злочинів у зміст способу. Тому неточним є висновок про те, що криміналізація підготовчих дій суб'єкта можлива при створенні тільки загрози спричинення шкоди відносинам, які охороняються кримінальним законом, і такі дії слід включати в спосіб учинення злочину².

Підготовчі дії до вчинення злочину мають значення для кримінального права тоді, коли вони утворюють склад самостійного злочину, передбаченого чинним КК, і відповідно вчиняються окремим способом (наприклад, придбання чи зберігання вогнепальної зброї без відповідного на це дозволу). Аналогічно дії з приховування слідів злочину також актуалізуються для кримінального права, якщо в них міститься склад злочину (підроблення документів, вчинене службовою особою з метою приховування привласнення або розтрати майна).

Проте реальний спосіб учинення злочину набагато складніший і не може відповідати у повному обсязі характеристиці способу того чи іншого злочину, що надається законодавцем у конкретній кримінально-правовій нормі, тим більше в цілому в кримінальному праві.

Кожна з наук кримінально-правового циклу включає у формулу способу такі його ознаки, які найбільш важливі для цих юридичних дисциплін. Тому відповідно правильним є існування іноді таких, що не збігаються за структурою та змістом понять способу вчинення злочину, які розробляються наукою кримінального права та криміналістикою. Можливість розроблення самостійних понять способу вчинення злочину в науках криміналь-

¹ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. — С. 38.

² Див.: Лаврухин С. В. Понятие способа совершения преступления / С. В. Лаврухин // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х., 2009. — Вип. 9. — С. 24.

но-правового циклу, у тому числі криміналістиці, визнають і фахівці з кримінального права¹. Позитивним у цьому є те, що наявність правового та криміналістичного понять способу вчинення злочину дає змогу більш повно, об'єктивно та різнобічно дослідити й характеризувати це складне явище.

Таке розв'язання цієї проблеми відповідає й усім вимогам кримінально-процесуального права. Спосіб учинення злочину відповідно до ст. 64 КПК належить до числа обставин, які підлягають доказуванню в кримінальній справі, причому це важливо не тільки для повноти розслідування, а й для конкретизації дій злочинців. У зв'язку з цим спосіб учинення злочину береться до уваги судом для індивідуалізації покарання винних осіб. Нерідко він має і спеціальне значення. Спосіб учинення злочину може бути обтяжуючою обставиною у кримінальній справі, інформація відносно нього має важливе значення для розкриття злочинів, учинених в аналогічний спосіб.

Зазначені чинники зумовлюють необхідність ретельного описування способу вчинення злочину в обвинувачувальному висновку та мотивувальній частині обвинувачувального вироку (ст. 223, 334 КПК).

У криміналістиці у зв'язку з потребами практики велике значення надається дослідженню способу злочину. Більше того, можна сказати, що вивчення способів злочинів має методологічне значення, що підтверджується в неформальному принципі криміналістики – від способу вчинення злочину – до способу його розкриття. У зв'язку з цим Р. С. Белкін зазначав, що «... спосіб вчинення та приховування злочину, точніше – знання про нього, визначають шлях пізнання істини у справі, тобто метод розкриття й розслідування»².

Значна увага приділяється способу злочину й у зв'язку з тим, що він є одним з основних слідоутворюючих елементів криміналістичної характеристики будь-якого виду злочину та виступає своєрідним «ключем» до їх розкриття. Пізнання способів злочинів є джерелом для рекомендацій щодо боротьби зі злочинністю. Дані про цю криміналістичну категорію використовуються для розроблення тактичних прийомів і методичних рекомендацій стосовно розкриття, розслідування й попередження злочинів, а також для організації та планування розслідування. Зокрема, інформація про способи злочинів використовується для забезпечення повноти, всебічності й ефективності розслідування, пошуку осіб, які вчинили злочин, а також для попередження їх вчинення вже відомими способами або такими, що можуть з'явитися.

¹ Див.: Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. — С. 27.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 805.